

RUS İHTİLALLERİNİN AZERBAYCAN'A ETKİLERİ: BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

The Influences of Russian Revolution on Azerbaijan: The Way Leading to Independence

Влияние русской революции Азербайджану: путь к независимости

Ramin SADIGOV*

Gazi Türkiyat, Bahar 2015/16: 165-185

Özet: 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'da baş gösteren olaylar, özellikle de ihtilaller ve bu ihtilallerin yansımaları, bölgede olduğu gibi Azerbaycan'da da kaygı ve sevinçle karşılandı. Böylece bu ihtilallerin tabii sonucu olarak, bir asrı aşkın süreden beri Çarlık Rusyasının bir bölgesi olan Azerbaycan, bağımsız bir cumhuriyet gibi tarih sahnesinde yerini almış oldu.

Bu makalede 20. yüzyılın hemen başlarında Azerbaycan'da başlayan olaylar, Çarlık Rusyasındaki ihtilaller ve bunların Azerbaycan'a yansımaları, Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren nedenler ve siyasi manevralar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Etnik çatışmalar, Rus ihtilalleri, Müsavat Partisi, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkasya'da Türkçülük, İslamcılık, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, Ermeni-Azeri çatışmaları

Summary: Since the early 20th century historical events took place in Russia, especially revolutions and the reflection of revolutions welcomed in the region, as well as in Azerbaijan. Thus, as consequence of this revolution, Azerbaijan, as a region of Tsarist Russia took place in history as an independent Republic. This article reviews the early historical events that took place at the beginning of the 20th century in Azerbaijan, revolutions in Tsarist Russia and their reflections to Azerbaijan, the main reasons led Azerbaijan to the independence and also political movements are included.

Key Words: Ethnic conflict, the Russian revolutions, Musavat Party, Republic of Azerbaijan, Turkism in Caucasus, Islamism, Azerbaijan-Turkey relationships, Government of Maveraya-i Caucasus, Armenian-Azeri conflicts.

Аннотация: События в России начавшиеся в 20-м веке, особенно революции и ихние отражения, приветствовались тревогой и радостью как в самом регионе, так и в Азербайджане. Естественным следствием этих революций, стала независимость Азербайджана, которая находилась более одного века в пределах царской России, таким образом Азербайджан появился на фоне истории. В этой статье оцениваются события в Азербайджане начавшиеся в начале 20-го века, революции в царской России и ихние отражения в Азербайджане, причины и политические маневры принесшие за собой независимость Азербайджану.

Ключевые слова: этнические конфликты, русские революции, партия Мусават, Азербайджанская Республика, пантюркизм в Кавказе, исламизм, азербайджано-турецкие отношения, правительство Мавера на Кавказе, армяно-азербайджанские конфликты.

* Azerbaycan Bilimler Akademisi, Şeki Bölge Merkezinin Bilim Sekreteri, Bakü/ AZERBAYCAN.
saki552003@yahoo.com

GİRİŞ

20. yüzyıl, Rusya için adeta felaketlerle başlamıştı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nı kaybeden Rusya, tüm dünya ekonomisinde ortaya çıkan duraklama ve kriz eğilimini de derinden hissederek ekonomik sıkıntıyla yüzleşmişti. Ekonomik sıkıntılar özellikle şehirlerde toplumsal hoşnutsuzluk yaratıyor, fabrikalar ardı ardına kapanıyor, güçlükle çalışan fabrikalarda ise işçilerin yevmiyeleri zamanında ödenmiyordu. Fakat Rus halkı yine de "Çar Baba"sına olan ümidini kaybetmek istemiyor, aslında sadece Nikola'nın bütün bu sorunların üstesinden gelebileceğini düşünüyordu.

Oysa halk, büyük bir yanılgı içinde olduğunu 1905 yılının 9 Ocak günü Çar orduları tarafından kurşun yağmuruna tutulduğunda anladı. Binlerce kişinin öldüğü bu olayın sonuçları aynı zamanda daha sonra baş gösteren olayların sebepleri oldu. Nitekim 1917 yılında hem Çar'ın tahttan indirilmesi, hem de daha sonra Bolşeviklerin iktidara gelmesi 1905 yılındaki olayın devamı niteliğindedir.

Ülke merkezinde baş gösteren olaylar, bölgelerde toplumsal huzursuzluğa yol açarken Azerbaycan da bundan etkilendi. Nitekim Çar Nikola'nın tahttan indirilişi Azerbaycan'da büyük bir sevinçle karşılandı. Dönemin Azerbaycanlı aydınları derhal örgütlenmeye ve Rusya içinde bir özerklik elde etmek için çalışmalara başladılar. Lakin Ekim İhtilali'nin baş göstermesi ve Bolşeviklerin "Her millet kendi kaderini tayin etme özgürlüğüne kavuşmuştur" şeklindeki açıklaması, aydınların iyiden iyiye bağımsızlıktan söz etmeye başlamalarına yol açtı.

İHTİLALLERDEN ÖNCE AZERBAJCAN'DA DURUM: ETNİK ÇATIŞMALAR VE YENİ SİYASİ OLUŞUMLAR

20. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyasında yönetim aleyhine başlayan itiraz ve mitingler, Rusya'nın güneyindeki petrol şehri Bakü'yü de etkilemişti. İşçileri esasen Ruslardan ibaret olan dönemin en mühim petrol şehrinde 1903 yılının yazından itibaren hükûmet aleyhine sesler yükselmeye başlamıştı. Bu ilk kıvılcımdı ve Kafkasya'nın diğer şehirlerine de hızla yayılıyordu (Chamberlin 1987: 46).

Petrol işçilerinin gösterileri kısa zamanda kırsal alanda da destek bulmuştu. Hükûmet çıkış yolu olarak petrol işçilerini cezalandırmaya karar vermiş ve Temmuz 1903'te petrol madenlerini yakmıştı (Ağayev vd. 2009: 5). Böylece işçilerin suçlanması ve gerekli görüldüğü takdirde hapse atılması hükûmet adına kolaylaşmış, yüzlerce işçi bundan dolayı hükûm giymişti.

Bakü'de petrol işçilerinin hükûmet aleyhine gösterileri, köylerde "kaçak hareketi" denilen eşkıyalığın ortaya çıkışı ile devam etti. Fakir halktan yardım gören kaçaklar zengin toprak ağalarının mülklerine ve zaman zaman da Çar memurlarına, polislere saldırılar düzenlediler. Hükûmet ülke genelinde devam eden bu sorunlara çözüm bulmak yerine özellikle Bakü gibi birçok etnik unsurun yaşadığı bir şehirde halklar arasında kavga çıkararak düzeni sağlama yolunu seçti. Bu nedenle Ermeni Taşnaksütyun Partisi'ne destek verildi. Bakü'de başlayan Azerbaycanlı ve Ermeniler arasındaki etnik çatışmalar kısa bir sürede Azerbaycan'ın diğer bölgelerine de sıçradı.

Böylece 1905-1906 yıllarında önce Bakü'de daha sonra ise Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinde; Şuşa, Zengezur, Erivan, Tiflis, Nahcivan, Kazak ve Karabağ'da Ermeni çetelerinin masum Müslüman Türk halkına karşı saldırı haberleri gelmeye başladı. Fakat Çar Hükûmetinin Ermenilerin tarafını tutması sonucu işler çığırından çıktı, Müslüman Azerbaycan Türk halkı çaresiz kaldı.

Olayların büyüyerek yayılması üzerine tarafları barıştırmak isteyen Çar Hükûmetinin Kafkasya valisi İllarion Vorontsov-Daşkov, Tiflis'te bir kongre yapılmasını kararlaştırdı. Fakat kongrede Ermenilerin inatçı tavırları nedeniyle bir anlaşma sağlanamadı. Bunun üzerine Azerbaycanlı delegelerin bir kısmı, Ermeni terörüne karşı halkı savunacak milli bir örgütün kurulması yönünde fikir bildirdiler. Özellikle 1906 yılının yaz aylarında Taşnak çetelerinin Şuşa, Nahcivan, Erivan ve Karabağ'da topyekûn saldırılara geçmesi üzerine Ahmet Ağaoğlu Şuşa'ya gelerek bazı aydınlarla görüşmeler ve toplantılar yaptı. Sonuçta Difai Partisi'nin kurulması kararlaştırıldı (*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* 2004: 330). Partiye olan gereksinimi Ahmet Ağaoğlu şöyle açıklıyordu: *Türkler de müdafaa için hazırlanmak gereğini duyup Difai adında bir teşkilat kurdular* (Ağaoğlu, *Türk Yurdu* cilt 14: 3120). Kendisinin bizzat genel başkanlığını üstlendiği partinin merkezi Bakü şehrindeydi. Kısa bir süre içinde halk tarafından sevilen ve destek gören partinin çoğu Dağıstan Müslümanlarından ibaret 20 binlik milis gücü vardı. Partinin gizli beyannamesinde iki millet arasında baş gösteren kanlı olaylardan Çar Hükûmeti sorumlu tutuluyor, Ermeniler de şiddete başvurmaları halinde aynen karşılık bulacakları şeklinde uyarılıyordu.

Bu arada bir yandan Azerbaycan'ın bölgelerinde etnik çatışmalar devam ederken bir yandan da merkez Bakü'de ilginç örgütler ve yeni siyasi oluşumlar ortaya çıkıyordu. Çoğu sol görüşlü bu oluşumlar esasen kuzeyde, yani Rusya'da baş gösteren siyasi olaylardan etkileniyordu. Rusya'dan gelmiş birkaç ihtilalci 1900'de, Bakü'de ilk sosyal demokrat oluşumun merkezini kurmuşlardı. Ertesi yıl ise Rus sosyal demokratlarının Bakü şubesi tesis edilmiş ve tamamı Rus, Ermeni ve Gürcülerden ibaret yönetim kadrosu seçilmişti (İsmail 2008: 85).

Rus sosyal demokratlarının 1903 yılında ikiye ayrılmasından sonra Bakü'deki sol örgütler de bunun etkisiyle, Bolşevikler ve Menşevikler diye parçalandı. Petrolle zengin Bakü'nün bir Müslüman şehri olması dolayısıyla dönemin Azerbaycanlı aydınlarından bazıları yerli işçiler arasında sosyalist tebligatını güçlendirmek amacıyla Ekim 1904'te İslam dünyasında ilk sosyal demokrat partiyi kurdular. *Hümmet* adlı bu partinin kurucuları arasında sonraları Azerbaycan'ı bağımsızlığa kadar götürecektir siyasi yapının taşıyıcıları olan aydınların ve siyasetçilerin varlığı da dikkati çekiyordu. Zira sonraları milliyetçi görüşleri ağır basan Mehmet Emin Resulzade¹, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmethasan Hacinski² gibi aydınların yanı sıra Bolşevik düşüncesine bütün samimiyetiyle inanmış Neriman Nerimanov³ da Hümmet Partisi saflarındaydı. Partinin Gence, Şuşa, Nahçıvan, Culfa hatta Tiflis'te bile şubeleri vardı. Parti, görüşlerini Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan *Hümmet* adlı gazete ile açıklıyordu. Gazete 1904 yılının sonlarından 1905 yılının Şubat ayına kadar, sadece 6 sayı yayımlanabilmişti. Zira daha sonra Çar Hükûmeti tarafından

¹ Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), Bakü'nün Novhanı köyünde doğdu. İlk eğitimini Rus-Müslüman okulunda aldıktan sonra Bakü Teknik Lisesine kaydoldu. 1904 yılında Müslüman Sosyal Demokrat partisi Hümmet'in kurucuları arasında yer aldı. 1909 yılında Güney Azerbaycan'daki Settarhan kıyamına katılmak üzere İran'a gitti. 1911 yılında Çar ordusunun İran'a girmesiyle İstanbul'a gitti. 1913'de Romanov hanedanının 300 yılı münasebetiyle yayınlanan genel aften faydalanarak Azerbaycan'a döndü. Aynı yıl içerisinde Müsavat Partisi'nin başkanlığına getirildi. 1915'de *Açık Söz* gazetesini yayınlamaya başladı. 1918'de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Şura başkanı seçildi. Azerbaycan, Sovyet güçleri tarafından işgal edildikten sonra 17 Ağustos 1920'de hapsedildi. 1922'de Rusya'dan kaçtı. 1923'de İstanbul'a giderek muhacerette Müsavat Partisi'nin başkanı oldu. Aynı yıl onun başkanlığında, İstanbul'da *Yeni Kafkasya* dergisi yayınlanmaya başladı. 1928-1931 yılları arasında *Azeri Türkü*, 1929-1930 yılları arasında *Odlar Yurdu* gazetelerini neşretti. Bir dönem Almanya'da ikamet etmek zorunda kalan Resulzade Berlin'de *İstiklal* ve *Kurtuluş* dergilerini yayınladı. 1938'de Polonya hükümetinde danışmanlık görevinde bulundu, 1940-1947 arasında Romanya'da yaşadı. 1947'de Ankara'ya yerleşti ve 1955'de orada vefat etti. Bkz: Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade*, Bakü 1991; M. R. Oruclu, *Mehmet Emin Resulzade ve İçtimai Siyasi İdealar*, Bakü, 2005.

² Mehmethasan Hacinski (1875-1931), Bakü'de dünyaya geldi. 1902'de Petersburg Teknik Enstitüsünü bitirdi. 1913'te kısa bir süre için Bakü şehir idaresinin reisi görevini üstlendi. 1917 yılında Kafkas Müslümanlarının Bakü kongresine katıldı ve kongrenin yürütme kuruluna seçildi. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetinde dışişleri bakanı görevine getirilen Hacinski 4 Haziran 1918'de imzalanan Osmanlı-Azerbaycan dostluk ve kardeşlik anlaşmasını imzalayanlardan biriydi. Azerbaycan hükümetinin ikinci kabinesinde de dışişleri bakanı olarak görev yapan Hacinski, daha sonra maliye bakanı oldu. 30 Mart 1920'de hükümet istifa ettikten sonra yeni kabinenin teşkili Hacinski'ye havale edildi. Fakat Hacinski parlamento içindeki partilerle görüşse bile bir sonuç alamadı, hükümeti kuramadı. Azerbaycan, Sovyet orduları tarafından işgal edildikten sonra on yıl kadar Bakü'de değişik işlerde çalışan Hacinski 1930 yılında tutuklandı, 1931 yılında intihar ederek öldü. Bkz: M. Qasımlı, E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Xarici İşler Nazirleri*, Bakü, 2003.

³ 1870 yılında Tiflis'te yoksul bir aile çocuğu olarak doğdu. 1902-1908 yılları arasında dönemin Azerbaycanlı milyoncusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in desteğiyle Odessa Tıp Fakültesi'nde okudu. Tıp doktoru olarak Bakü'de çalışmaya başlayan Nerimanov, siyasi görüşlerine göre takibe maruz kalınca 1909 yılında Tiflis'e kaçmak zorunda kaldı. Fakat orada tutuklandı ve yedi ay hapis cezasına çarptırıldı. Daha sonra 2 yıl Astrahan'da sürgünde yaşadı. 1919 yılında Moskova'da Lenin'le buluştu. 16 Mayıs 1920'de ise Bakü'ye geldi. Türk Kurtuluş Savaşı'na büyük destek verdi. Özellikle Azerbaycan'dan gönderilen yardımların Anadolu'ya ulaştırılması için büyük çaba sarf etti. 19 Mart 1925 akşamı aniden vefat etti. Daha geniş bilgi için bkz: *Teymur Ahmedov, Neriman Nerimanov*, Bakü 2010.

zararlı yayınlar kapsamında görülmüş ve polis eliyle yasaklanmıştı (*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, cilt 1 2004: 462).

Kuşkusuz bu dönem Rusya şehirleri hükümet karşıtı büyük protestolara ve gösterilere sahne oluyordu. Geniş halk kitlelerinin greve katılması Çarlık hükümetini hayli endişelendiriyordu. Hükümet, Çar Nikola'nın bizzat işçilerin ve halkın taleplerini dinleyeceğini açıklayarak 9 Ocak 1905 Pazar günü Kışlık Sarayı'na düzenlenecek sessiz yürüyüşe izin verdi. Böylece işçiler, yanlarına çocuklarını ve eşlerini de alarak, taleplerini Çar'a iletmek üzere Kışlık Sarayı'na doğru yürümeye başladılar. Hâlbuki Çar o sırada Kışlık Sarayı'nda bulunmuyordu; fakat işçiler bundan habersizdi (Riasonovski 1993: 407). Büyük kalabalık Çar'ın sarayına yaklaştığında atlı Kazak birlikleri onları durdurmaya çalıştı. Fakat bir anda Aleksandrovski Parkı'nda bekleyen askerler ve polisler kalabalığa ateş açmaya başladı. Ardından atlı muhafızlar kalabalığın üzerine saldırdılar.

"Kanlı Pazar" olarak adlandırılan bu olay sırasında yüzlerce kişi öldürüldü. Fakat haber bütün Rusya'da duyulunca her yerde protestolar, grevler başladı. Bu kanlı olay Bakü'de duyulunca Bakü Bolşevikleri, işçileri Petersburg işçilerine destek olmak amacıyla greve çağırdılar. Böylece fabrikaların çoğu çalışmaz hale geldi. İş bırakma eylemine Gence fabrikaları ve Gedebev'deki bakır madenleri çalışanları da katıldı. Şubat ayının 18'inde Bakü'de olağanüstü hâl ilan edildi. Buna rağmen Azerbaycan'ın büyük şehirlerindeki grevler sona ermedi. Haziran'da önce Bakü fabrikalarında, daha sonra Şuşa ve Gedebev'deki fabrikalarda grevler yeniden başladı (Guliyev 1979: 113).

RUS İHTİLALLERİ VE AZERBAYCAN

"Kanlı Pazar" olayı I. Dünya Savaşı'na kadar her yıl anıldığı için Rusya'da uzun süreli grevler ve gösteriler devam etti. Özellikle savaşta alınan mağlubiyetler, can ve toprak kayıpları devrimci örgütlerin bunu kendi çıkarları için kullanmalarına neden oldu. Hâlbuki savaş yüzünden Rusya malını mülkünü kaybediyor, askeri harcamalar günlük 50 milyon rubleyi geçiyordu. Rus sanayisi giderek tükeniyor; özellikle enerji, metalürji ve taşıma sektörü neredeyse batıyordu. Tahrip olmuş nakliye yolları ülkenin bölgeleri arasındaki irtibatı kopardığı için ekonomik zarar giderek artıyordu. Fakat Çarlık yönetimi tüm gücünü seferber ederek bu savaşı sürdürmekteydi.

1917 yılının Ocak başlarında, "Kanlı Pazar" olayının yıldönümü dolayısıyla işçiler gösteriler yapmaya başladılar. 9 Ocak'ta birçok fabrikada işçi toplantıları düzenlendi. Bundan faydalanan Bolşevik Partisi, işçileri savaşa karşı gösteri yapmaya çağırdı. Şubatta grevcilerin sayısı hızla arttı. Göstericileri dağıtmak isteyen yönetim 26 Şubat'ta orduya ateş açma emri verdi. Aynı gün Çarlık bakanları Marinski Sarayı'nda toplantı yapıyorlardı. Bu sırada silahlı kalabalık Taurida

Saray'na doğru ilerliyordu. Çar, isyanı yatıştırmaya kararlıydı; ama Petrograd artık tamamen isyancıların elindeydi. Kışlık Saray'ın da isyancılar tarafından ele geçirilmesiyle Çar, son bir çare olarak Kuzey Cephesi Karargâhı'nın bulunduğu Pskov'a gitmeye karar verdi. Ama Petersburg'a dönmek için tren istasyonuna geldiği sırada isyancı askerler tarafından yakalandı.

Ardından Çar Nikola tahtı terk etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine 2 Mart'ta geçici bir hükûmet kuruldu. Böylece devrim gerçekleşti; ama ülkede ikili yönetim sistemi ortaya çıktı. Zira bir yanda Duma'nın oluşturduğu Mihail V. Rodziyanko başkanlığındaki geçici bir komite, bir yanda ise Petrograd İşçi ve Asker Sovyetleri'nin⁴ tesis ettiği ve tüm üyelerinin sol görüşlü olduğu bir İcra Komitesi ülkeyi yönetme görevini üstlendi.

Savaş ve ihtilal problemleriyle meşgul geçici hükûmet ise Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatle takip edemiyordu. Bu yüzden Kafkasya ötesinde duruma hâkim olabilmek için kendine bağlı bir kuruma ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle 9 Mart 1917'de geçici hükûmetin Kafkasya kolu olarak kurulan ve kısa adı OZAKOM (Osobiy Zakafkazskiy Komitet) olan Kafkasya Özel Komitesi kuruldu. Bu komitenin üyeleri Kafkasya bölgesinden IV Duma'ya seçilmiş temsilciler, Kadet A. Harlamov, M. Papacanov, M. Y. Caferov, Menşevik A. Çhenkeli ve Es-Er P. Pereverzev idi (Milman 1966: 297). Komitenin merkezi Tiflis'te idi.

Bu arada Rusya'daki ikili yönetim sistemi Azerbaycan'da da ortaya çıkmıştı. Diğer yönetim şekli; işçi, köylü ve askerlere ihtilal propagandası yapan Bakü işçi, köylü ve asker temsilcilerinin Bakü Sovyeti idi. Sovyet'in asıl amacı bütün ülkede Sovyet hâkimiyetini kurmak ve Azerbaycan'a Sovyet Rusyasının ayrılmaz bir parçası olarak sahip olmaktı. 8 Mart'ta Sovyet'in başkanlığına Lenin'in Kafkasya işlerinde çok güven duyduğu Stepan Şaumyan⁵ seçildi. Sovyet esasen Menşevik, Taşnak ve Bolşeviklerden ibaretti ve Azerbaycan Türklerinden tek temsilci bile yoktu (Allahverdiyev 2005: 235).

⁴ Fabrika işçileri tarafından seçilmiş parti dışı bir örgüt. Sosyalist Devrimciler, Menşevikler ve Bolşevikler bu örgütte temsil ediliyordu.

⁵ Stepan Grigoryeviç Şaumyan (1878-1918), Tiflis'te doğdu. 1898 yılında Marks ve Engels'in görüşlerinden etkilenerek Çar rejimine karşı mücadele eden gruplara katıldı. 1903 yazında Cenevre'de Lenin'le tanıştı. 1911 yılında hapsedilerek Astrahan'a sürgün edildi. 1914'de Bakü'ye döndü ve Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bakü Sovyet'ine başkan seçildi. 1916 yılında yeniden hapsedildi ve Saratov şehrine sürgüne gönderildi. Şubat ihtilalinden sonra serbest bırakıldı ve yeniden Bakü'ye döndü. Nisan 1918'de Bakü Halk Komiserleri Sovyet'ine başkan seçildi. 20 Eylül 1918'de Bakü'nün Bolşeviklerden temizlenmesi sırasında yakalanarak İngilizler tarafından öldürüldü. Bkz: *Aktıomie Bortsi za Sovetskuyu Vlast v Azerbaydjane*, Bakü 1957, s. 18-21. ayrıca, Nesrin Sarıahmetoğlu, "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları İnstıtutu Dergisi*, sayı 14, Erzurum 2000, s. 297-301.

Rusya'da baş gösteren Şubat İhtilali, Azerbaycan'daki birtakım gizli örgüt ve dernekleri açıkça siyasi mücadeleye sevk etti. İhtilalin hemen ardından yeni siyasi partiler, değişik milliyetçi komiteler kuruldu, politik gazetelerin sayısı çoğaldı. Bunlar içinde en önemlisi, 1911 yılında Bakü'de kurulan; fakat daha sonraları yasaklanan, ihtilalin akabinde ise Gence'de Nesib Bey Yusufbeyli⁶ önderliğindeki Türk Ademi Merkeziyet⁷ Partisi ile birleşerek Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasında mühim rol oynayan Müsavat⁸ Partisi'ydi. Parti, 1913 yılında Romanovların⁹ af fermanıyla İstanbul'dan dönen Mehmet Emin Resulzade önderliğinde yürüttüğü politikayla Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketinin başlamasını sağladı. Partinin esas talebi federatif Rusya terkinde Azerbaycan'a milli özerkliğin verilmesi ve 20 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşlarının oy kullanma hakkına sahip olmasını elde etmek idi (*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, c. 2: 222-223). Parti ilk kurulduğu dönemlerde bağımsızlık ve Türk birliği taraftarı olsa da ayrılıkçı bir politika gütmüyordu (Lemerrier C.Quelquejay 1997: 117).

Kısa zamanda başarısını kanıtlayan ve halk içinde büyük nüfuza sahip olan Müsavat Partisi, Ekim 1917'de Bakü Sovyet'ine yapılan seçimlere katıldı. Üstelik toplam 25 bin seçmenden 10 bininin oyunu alarak büyük bir zafer elde etti. Lakin Bolşeviklerin "Tüm İktidar Sovyetlere!" ısrarı üzerine Sovyet'e girmekten imtina etmek zorunda kaldı (Hacıyev 1996: 8).

⁶ Nesib Bey Yusufbeyli (1881-1920). Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurucularından, hükümetin 4. ve 5. kabinelerinde başbakan olarak görev yaptı. *Açık Söz* gazetesinde Mehmet Emin Resulzade ile birlikte çalıştı. Şubat ihtilalinden sonra Gence'de Türk Adem'i Merkeziyet Partisi'ni kurdu, 1917'nin Haziran ayında ise Mehmet Emin Resulzade'nin Müsavat Partisi ile birleşti. 22 Nisan 1918'de kurulan Kafkasya Ötesi Demokratik Federatif Cumhuriyet'inin eğitim bakanı olarak görev yaptı. 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin birinci hükümetinde maliye ve eğitim bakanlığı, ikinci-üçüncü hükümetinde eğitim ve dini itikat bakanlığı, dördüncü-beşinci hükümetinde ise başbakanlık ve dışişleri bakanlığı görevlerini üstlendi. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinden sonra takipten kurtulmak için Bakü'den ayrıldı, fakat yolda öldürüldü. Bkz: R. Vekilov, *Azerbaycan Respublikasının Yaranma Tarihi*, Bakü, 1998, s.53.

⁷ Türk Ademi Merkeziyet (Türk Federalistler Partisi), 1917 Şubat İhtilalinden sonra Nesib Bey Yusufbeyli başkanlığında kurulan ve Rusya'nun federal devlet olması ideasını ileri süren bir parti. 15-20 Nisan 1917'de düzenlenen Kafkasya Müslümanları Konferansında Müsavat Partisi ile birleşme kararı aldı. Bkz: A. Balayev, *Azerbaydžanskoye nasionalnoye dvijenije v 1917-1918 g.*, Bakü 1998.

⁸ Müsavat Partisi 1911 yılında Bakü'de eski Hümmetçilerden olan Abbas Kazımzade, Tağı Nağioğlu, ve Mehmeteli Resulzade (Mehmet Emin Resulzade'nin amcası oğlu) tarafından kuruldu. 1913'de parti başkanlığına, muhaceretten dönen Mehmet Emin Resulzade getirildi. Müsavat Partisi, Azerbaycan'da devletçilik geleneğinin etkin olması için pek mühim işler görmüştür. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Bolşevik hâkimiyetinden sonra Müsavat Partisi faaliyetini muhacerette devam ettirmiştir. 1990'ların başından itibaren Bakü'de faaliyetini yeniden yasallaştıran partinin şu anda Azerbaycan'ın en büyük muhalefet partisi olduğu söylenmektedir. Bkz: N. Yagublu, *Müsavat Partiyasının Yaranma Tarihi*, Bakü 1997; Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara, 1991.

⁹ Romanov'ların tahta çıkışının 300 yılını kutlayan II. Nikola tarafından genel af ilan edilmişti.

İhtilalden sonra Azerbaycan'ın siyasi hayatında önemli yeri olan ve faaliyetini daha da arttıran diğer bir Parti ise Hümme'ti. Parti, ihtilalden sonra Rus Sosyal Demokrat Partisi (Bolşevikler) safında durduğunu açıkça beyan etti.

Şubat İhtilali sonrası kurulan geçici hükûmet de Rusya'daki sorunlara çare olamadı. Bir yandan savaş devam ederken, bir yandan da hükûmet ülkeyi ekonomik buhrandan kurtarmanın yollarını arıyor, lakin doğru dürüst bir politika üretmiyordu (Berhin 1979: 28). Durum böyleyken 1917'nin yazında baş gösteren Kornilov İsyanı halkın geçici hükûmete güveninin sarsılmasına neden oldu. İsyanı kendi lehlerine çevirebilen Bolşevikler oldu. Zira geçici hükûmetten yana tavır koyarak bir anda halkın gözünde ülkenin kurtarıcısı gibi görünmeye başladılar.

Bu dönemde Finlandiya'da bulunan Lenin, Bolşevik Partisi'nin merkez komitesine durmadan mektuplar göndererek durumdan yararlanılmasını; kısacası silahlı bir isyan için tüm şartların oluştuğunu ve derhal bunun icra edilmesi gerektiğini vurguluyordu. Bolşevikler isyan için Askeri Devrim Komitesi adlı bir örgüt de kurmuşlardı. Komite gizli şekilde Bolşevik taraftarlarına silah dağıtıyor, işçi ve askerler arasında isyan için propaganda yürütüyordu. Fakat Bolşeviklerin bu isyan hazırlığı beklenmedik bir şekilde deşifre oldu. Geçici hükûmet ülke içindeki güvenlik önlemlerini arttırmaya karar verdi. Bu nedenle başkent stratejik mevkillerine birliklerini yığmaya başladı. Hükûmet başkanı Kerenski, 23 Ekim'i 24 Ekim'e bağlayan gece Askeri Devrim Komitesi üyelerinin tutuklanmasını, *Raboçi Put* ve *Soldat*¹⁰ Gazetelerinin de kapatılmasını emretti.

Fakat Bolşevikler silaha sarılarak sokaklara çıktılar ve 25 Ekim sabahı isyan ederek geçici hükûmeti devirmeyi başardılar. Böylece 1917 yılındaki ikinci İhtilal, Rusya'da yeni bir dönemin başlamasına; bir zamanlar Lenin'in bile gerçekleşeceğini tahmin etmediği İşçi ve Asker Hükûmeti'nin tesis olunmasına ve tüm iktidarın Bolşeviklerin eline geçmesine neden oldu.

BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

1917 yazında başlayarak Ekim'de Bolşevik İhtilali ile sonuçlanan olaylar Bakü'de de dikkatle takip ediliyordu. Bolşevikler özellikle Bakü'yü elden bırakmamak ve şehir yönetiminde daha çok söz sahibi olmak için tüm güçleriyle mücadele ediyorlardı.

¹⁰ *Soldat* veya *Soldatskaya Pravda*, 1915 yılında Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yayın organıydı. 1917-1918 yılları arasında Bolşevik gazetesi olarak yayınına devam etti. Özellikle Lenin'in makalelerini yayınlıyordu. Asker ve işçiler arasında popüler bir gazeteydi. Temmuz 1917'de Geçici Hükûmet tarafından kapatıldı, Ekim ihtilali sonrasında yayınına devam etti. Mart 1918'de kapandı. Bkz: "Soldatskaya Pravda", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya*, cilt 40, Moskova 1957, s. 15-16.

1917 Eylül'ünde Bolşevik propagandasıyla Bakü'de petrol madenleri ve fabrika işçileri büyük bir miting yaptılar. Bu miting Azerbaycan'daki parti mücadelelerini daha da keskinleştirdi. Aynı zamanda bu dönemden itibaren Bakü Sovyeti'nde Bolşeviklerin etkisinin giderek arttığı görüldü. 13 Ekim'de Bakü Sovyeti'nin, Menşevik ve Eserlerden ibaret yürütme konseyi Bolşeviklerin muhalefeti nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı (Rehimov 1952: 44). S. Şaumyan toplantı süresince yürütme konseyini siyasi talepten yoksun olmakla suçladı ve "Yeni kurulacak yürütme konseyi Bakü proleterinin haklarını savunacaktır" (Nasirov 1993: 14) diyerek geçici yürütme konseyine kendisi başkan oldu. Ardından birkaç gün içinde Bakü Sovyeti'ne geniş tabanlı yeni seçimlerin yapılmasını teklif etti. Onun teklifi kabul edildi; ama seçim gününden bir gün öncesine kadar seçimle ilgili tek kelime edilmedi. Aslında Müsavat Partisi de bu seçimlere katılma kararı almıştı. Lakin özel seçim evrakını seçim gününden bir gün önce elde ettiği için işçiler arasında istediği propagandayı yürütemedi (İsmail 2008: 283).

Seçimler yapıldı; fakat sonuçları hayli ilginç oldu. Daha önce de bahsettiğimiz gibi propaganda için kendisine fırsat verilmeyen Müsavat Partisi seçimlerden galip çıktı. Böylece, tüm engellemelere rağmen halkın Müsavat Partisi'ne sempati duyduğu ve yönetiminde neredeyse tek Azerbaycan Türkünün bulunmadığı Bakü Sovyeti'nin Bolşevik, Eser ve Menşeviklerine ise mesafeli olduğu açıkça görüldü.

Bolşevik İhtilali'nden birkaç gün önce Petrograd İşçi ve Asker Sovyeti, ihtilal karşıtlarıyla daha etkin mücadele etmesi için Kafkasya'da bir komitenin kurulmasını önermişti. Bu nedenle Bakü'de "Toplumsal Güvenlik Komitesi" adlı bir kurumun tesis olunması kararlaştırılmıştı. Fakat çok ilginçtir ki, Menşevikler ve Eserler de Bolşeviklere destek vermişlerdi. Oysa Petrograd'da Bolşevik devrimi gerçekleşince Bolşevikler "Toplumsal Güvenlik Komitesi"ne destek vermeyeceklerini belirterek Bakü'de iktidarın Bakü Sovyeti'ne bırakılmasını talep etmeye başladılar. Lakin bu talepleri kabul edilmedi; böylece Menşevik ve Eserler, Bakü'de tüm yetkilerin "Toplumsal Güvenlik Komitesi"ne ait olduğunu açıkladılar. Diğer yandan 27 Ekim'de gerçekleşen Bakü Sovyeti'nin geniş toplantısında Bolşeviklerin tüm itirazlarına karşın Menşevik, Eser ve Taşnak Bloğu Bakü'de iktidar yetkilerinin Sovyet'e bağlı "Toplumsal Güvenlik Komitesi"nin elinde olduğuna dair bir kararın çıkmasına nail oldular. Ardından Bakü işçilerine gönderilen mektuplarda Bakü Sovyeti'nin 27 Ekim toplantısında alınan kararlar beyan edildi.¹¹ Lakin Bolşevikler yine buna razı olamayarak 31 Ekim'de işçi ve asker temsilcilerinin katılacağı daha geniş bir toplantının yapılması talebini kabul ettirebildiler. Bolşeviklerin tüm

¹¹ *Bolşeviki V Borbe Za Pobedu Sosialistiçeskoy Revolyutsiy V Azerbaydjane: Dokumenti İ Materialı 1917-1918*, Bakü 1957, s. 180-182.

yetkilerin Sovyetlere bırakılmasına itiraz eden fakat onların ısrarlı baskılarına dayanamayan Menşevik, Eser ve Taşnak Bloğu toplantı salonunu terk etti. Böylece toplantı sonunda Bolşevikler tüm yetkilerin Bakü Sovyeti'ne verildiğini ve Petrograd'daki İhtilal Hükûmeti ile beraber çalışacaklarını bildirdiler.

2 Kasım'da yapılan Sovyet'in olağanüstü toplantısında Bolşevikler bir kez daha çoğunluğu ele aldılar. Sovyet'in yürütme komitesine Bolşeviklerden ibaret yeni üyeler seçildi. Komiteye başkanlık yine S. Şaumyan'a verildi. Zira Stalin, Şaumyan'ın Bakü Sovyeti'ne başkan seçilmesi için Rusya'da büyük bir destek propagandası yürütmüş ve ona beş yüz bin Rublelik yardımın gönderilmesine muvaffak olmuştu (Süleymanov 1999: 19).

Bu olaylar karşısında Müsavat Partisi'nin tavrı hayli ilginç oldu. Parti açıkça Bolşevikleri destekledi. Bunun nedeni ise Ekim ihtilali sonrasında bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etmekle ilgili verilen vaatlere parti rehberlerinin sonsuz ümit besliyor olmalarıydı (İsmail 2008: 289).

Müsavatçılar "Vahit ve Bölünmez Rusya" şiarını savunan Eser ve Menşeviklerin iktidara gelmeleri halinde Rusya'da yaşayan azınlıkların özellikle de Azerbaycan Türklerinin durumunun daha da kötüleşeceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle o dönem milletlere kendi haklarını temin etme ve hatta Rusya'dan ayrılma vaadini veren tek partinin Bolşevikler olduğunu gördüklerinden onları desteklemişlerdi (Memmedov 1996: 151).

Bu arada savaş ve barış konusunda da Bolşeviklerle Müsavat Partisi aynı çizgideydi. Nitekim her iki parti koşulsuz şartsız I. Dünya Savaşı'na son verilmesini ve barış görüşmelerine derhal başlanmasını talep ediyordu (Çırakzade 1992: 11). Fakat bu işbirliği bir taktikti. Hatta iki partinin düşmanlıkları daha derin ve gerçektir. Ayrıca Kafkasya Azerbaycanı uğrunda şiddetli mücadele veriyorlardı. Bolşeviklerin "Tüm İktidar Sovyetlere!" şiarı Müsavat'ın Sovyet'e katılmama nedenine çevrilmişti. M. E. Resulzade bu konuyu şöyle açıklıyordu: "Müsavat Partisi prensip olarak iktidarın Sovyetlere verilmesine itiraz etmiyor. Lakin Bakü Sovyeti demokratik esaslar doğrultusunda seçilmediğine ve bu kurumda köylüler temsil olunmadığına göre Müsavat Partisi iktidarın Sovyet'e verilmesine itiraz ederek bu kuruma katılmayı reddediyordu (Hacıyev 1996: 12).

12-13 Aralık 1917'de Bakü Sovyeti için yapılan seçimler Müsavat ile Bolşeviklerin ilişkisini tamamen bozdu. Seçimde Bolşeviklerin 51 oyuna karşı Müsavatçılar 21 oy aldılar. Başlangıçta seçime keskin itirazını bildiren Müsavat Partisi daha sonra aldığı bir kararla iktidarın Bakü Sovyeti'ne verilmesine razı oldu. Bu arada 18 Aralık 1917'de V. İ. Lenin tarafından Kafkasya işlerinden sorumlu komiserlik görevine

atanan S. Şaumyan Bakü Sovyeti'nin başkanlığından ayrıldı ve onun yerine ise P. Çaparidze¹² seçildi.

15 Kasım 1917'de Tiflis'te, Bakü Sovyeti'ni boykot ederek Sovyet yönetimine karşı mücadele veren her üç milletin birlikte temsil edildiği Kafkasya Ötesi Komiserliği tesis edildi. Komiserliğe Gürcü Menşevik E. P. Gegeçkori¹³ başkan olarak seçildi. Milli Eğitim Bakanlığına Fethali Han Hoyski¹⁴ getirildi. Kısa zaman içinde Müsavat Partisi de komiserliğin faaliyetine katılma kararı aldı. Komiserlik içinde her millet kendi grubunu oluşturdu. Azerbaycan grubunun başkanı M. E. Resulzade oldu (Hesenli 1998: 37).

Kafkasya Ötesi Komiserliği varlığını Rusya'nın yasal hükümetini oluşturacak kurucu meclis seçimleri yapılana kadar sürdürceğini açıklamıştı. Gerçekten de iki hafta sonra, yani 26-28 Kasım tarihlerinde Kafkasya Ötesi Kurucu Meclisi seçimi yapıldı. Seçim sonuçlarına göre Gürcü Menşevikleri 11 sandalye, Müsavatçılar ise 10 sandalye kazandılar.

Bu arada komiserliğin faaliyetleri bir takım Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeye başlamıştı. Bu devletler, Kafkasya'da Anti-Bolşevik güçlere yardım etmek

¹² Prokofiy Aprasionoviç Çaparidze (1880-1918), Komünist Parti önderlerinden biri. 1905-1907 yılları arasında Bakü'de işçi mitinglerini organize etti, 1905'te Bakü Bolşevik teşkilatının temsilcisi olarak Rus Sosyal Demokrat Partisinin Londra'da yapılan III. Olağanüstü kongresine katıldı. Burada ilk kez Lenin'le tanıştı. Bakü'ye döndükten sonra Bolşevizmin Kafkasya'da egemen olması için bütün çabasıyla faaliyetini sürdürdü. 1909 yazında tekrar yakalanarak Rusya'ya, Rostov şehrine gönderildi. 1914'de Tiflis'e döndü, fakat 1915 yılında yeniden tutuklandı, Yenisey vilayetine sürgüne gönderildi. 1917 Şubat ihtilalinden sonra Bakü'ye döndü, Bolşevizmin Bakü'de aktif rol alması için çaba sarf etti. Kısa bir süre içinde Bakü Sovyeti işçi ve asker temsilcileri komitesine üye seçildi. Bakü Sovyetinin istifasından sonra 1918'de Sentrokaspi Diktatörlüğü tarafından tutuklandı, 20 Eylül 1918'de İngilizler tarafından öldürüldü. Bkz: *Aktivnyye Borsy Za Sovetskuyu Vlast V Azerbaydjane*, Bakü 1957, s. 25-27. Ayrıca, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, I, Bakü 2004, s. 274.

¹³ Yevgeni Petroviç Gegeçkori (1879-1954), Gürcistan bağımsızlık mücadelesi liderlerinden biri. Çarlık döneminde III. Duma'ya temsilci olarak seçildi. Şubat ihtilalinden sonra Kafkasya Ötesi Komiserliğin başkanlığı görevini yaptı. 1918 yılında Kafkasya Seymi dahilinde hükümet kurdu ve başbakan oldu. 1918 Mayıs'ından itibaren bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin Dış işleri bakanlığı görevini üstlendi. Gürcistan 1921'de Sovyet orduları tarafından işgal edildikten sonra Fransa'ya muhaceret etti. Bkz: "Gegeçkori", *Malaya Sovetskaya Ensklopediya*, II, Moskova, 1929, s. 404-405; ayrıca, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, I, Bakü 2004, s. 383.

¹⁴ Fethali Han Hoyski (1875-1920), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ilk üç kabinenin başkanı, beşinci kabinenin dış işleri bakanı, parlamentonun bağımsız milletvekili. 1901'de Moskova Üniversitesinin hukuk fakültesini bitirdi. 1907'de II. Duma'ya milletvekili seçildi. Şubat ihtilalinden sonra Müslüman Milli Şuraları Geçici yürütme konseyininin üyelerinden biri oldu. Maverai Kafkas Seym'inin üyesi, Maverai Kafkas Federasyonu'nda Adliye bakanı olarak çalıştı. 1918 Mayıs'ından 1919 Mart'ına kadar Azerbaycan Hükümetinin başkanlığını yaptı. Yusufbeyov'un ikinci kabinesinde Dış İşleri bakanı vazifesini icra etti. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet güçlerince işgal edilince Tiflis'e gitti, lakin aynı yılın 19 Haziran'ında bir Ermeni tarafından öldürüldü. Bkz: M. Qasımlı, E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazirleri*, Bakü, 2003.

için özel bir gayret içine girmişlerdi. Hatta bu devletlerin temsilcileri 11 Kasım'da komiserlik kuruluşuyla ilgili yapılan toplantıya da katılmışlardı. Toplantı sonrasında ABD temsilcisinin Washington'a gönderdiği telgrafta Kafkasya Ötesi Komiserliğinin de-facto (fiilen) tanınması ve anti Bolşevik güçlere yardım etmek için Tiflis'e 10 milyon dolar para gönderilmesi teklif edilmişti (İsmail 2008: 293).

Bu arada Bolşevikler, Ocak 1918'de Petersburg'da toplanan Kurucu Meclisi dağıtarak Komünist Partisi'nin diktatörlüğünü ilan ettiler. Böylelikle Rusya'da parlamenter demokrasi kurulması umudu sona ermiş oldu. (Sönmez, vd., *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Ağustos-Ekim 2000, sayı 6: 260) Bu gelişmeler Kafkasya'da zaten pek etkin bir güç olamayan komiserliğin kendini feshetmesine neden oldu. 22 Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan Rusya Kurucu Meclisine seçilen milletvekillerinin toplantısında Kafkasya Ötesi Seymi'nin (Parlamentonun) ilan edilmesi kararlaştırıldı. Seym'de Gürcistan Sosyal Demokratlarından (Menşeviklerden) 32, Azerbaycan Müsavat Partisi ve diğer bağımsızlardan 30, Ermeni Taşnaksütyun Partisi'nden ise 27 kişi temsil ediliyordu.

Seym, Gürcü Gegeçkori Başkanlığında ilk hükûmetini kurdu. Hükûmette Azerbaycan Türklerinin etkin rol aldığı dikkati çekiyordu. Zira 13 Bakanlıktan beşini Azerbaycan Türkleri almıştı (Sarıahmetoğlu 2006: 342). Hükûmetin ilk işi Kafkasya cephesindeki duruma hâkim olmaya ve genel olarak Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi sorunlarına çözüm bulma girişimleri oldu. Seym Hükûmeti'nin kurulmasından üç gün sonra, Bolşevik Hükûmeti'nin Almanya ve Türkiye ile Brest-Litovsk Barış Antlaşmasını imzaladığı haberi Tiflis'e ulaştı. Bu anlaşma gereğince Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'ye veriliyordu. Kafkasya Ötesi Hükûmeti kendi haberi ve rızası olmadan sağlanan bu anlaşmaya itirazını bildirdi. Ayrıca seçilen temsilciler Türkiye ile barış görüşmelerine katılmak üzere Trabzon'a hareket etti. 1 Mart'ta Trabzon'da barış görüşmeleri başladı. Türk Hükûmeti, Kafkasya Seymi'nden bağımsızlığını ilan etmesini bir önkoşul olarak ileri sürüyordu.

Bu arada Seym temsilcileri arasında da görüş ayrılığı hüküm sürüyordu. Öyle ki Seym'in Ermeni temsilcileri Kars'ın büyük bir kısmının, Gürcüler ise Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne verilmesine itiraz ediyor, gerekirse savaşacaklarını vurguluyorlardı. Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri ise Osmanlı Devleti'ne karşı olacak her hangi bir eylemin içinde yer almayacaklarını açıklıyorlardı.

Barış görüşmelerine katılan Kafkasya heyetinin başkanı Gürcü Çenkeli temsilciler arasındaki görüş farkıyla ilgili şunları söylüyordu: "*Durumumuzun tehlikeli olmasının asıl nedeni Kafkasya Ötesi'nin teşkilinin henüz tamamlanmamış olmasındandır. Ayrıca barış görüşmelerine katılan temsilcilerimiz de kendi taleplerinde sabit durmuyorlar. Bizler buraya hazırlıksız gelmişiz.*" (Hesenli 1998: 57).

Bu arada çok önemli bir hususa da değinmemiz gerekir. Her ne kadar diğer konularda Kafkasya heyeti arasında görüş ayrılığı görülmüşse de Batum'un Osmanlı Devleti'ne verilmemesi konusunda Azerbaycan ve Gürcü temsilcilerinin görüş birliği içinde oldukları anlaşılmıştır. Nitekim Trabzon'a gönderilmiş hükümet üyelerinden Nesip Bey Yusufbeyli, 1 Nisan'da Tiflis'e, Kafkasya Ötesi Hükümet Meclisine gönderdiği telgrafta Batum'un hiçbir şekilde Osmanlı Hükümeti'ne verilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Diğer Azerbaycan temsilcileri de bu görüşe açıkça destek vermişlerdir. Ayrıca Gürcü Meclis Başkanı " *Rusya için Petrograd, Türkiye için İzmir ne derece önemli ise Kafkasya için de Batum aynı derecede önemli bir şehirdir.*" diyerek Batum'un Türklere verilmeyeceğini ifade etmiştir.

Kafkasya Ötesi üç Cumhuriyetin Seym içinde birlikte çalıştıkları, Kafkasya'nın sorunlarına çözüm bulmak amacıyla birtakım girişimlerde buldukları bir dönemde Bakü'de Şaumyan Başkanlığındaki Bakü Sovyeti yönetimi, Rusya Sovyet Halk Komiserliği'ne bir mektup yazarak Seym'e karşı olduğunu belirtiyordu. Şaumyan tarafından kaleme alınan mektupta şu hususlar vurgulanıyordu: "Bakü Sovyeti Kafkasya Ötesi Seym'in ilan edilmesine keskin itirazını bildirerek, Kafkasya'nın Rusya'dan koparılmak istendiğini esefle gözlemlemektedir. Bu girişimler Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Erivan'ın Bey ve Ağalarının istekleri doğrultusunda yapılmaktadır."¹⁵

Trabzon'da taraflar arasında görüşmeler devam ederken Bakü'de çok önemli gelişmeler yaşanıyordu. Şehirde yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Bakü Sovyeti ise gayrimüslimlerden ibaret Kızıl Birlikler teşkil etmekteydi. Zaten şehirde birkaç binlik silahlı Ermeni ordusu da vardı. Bakü Sovyeti'nin başkanı Şaumyan ise 15 Mart'ta yaptığı bir konuşmada, Bakü'yü Kafkasya'daki Sovyet iktidarının merkezi haline getireceğini, bunun için de vakit kaybetmeksizin Sovyet'e bağlı silahlı birlikler oluşturacağını belirtiyordu¹⁶.

Mart'ın sonlarına doğru General Talışinski¹⁷ önderliğindeki Müslüman Tümeni Bakü'ye geldi. Birkaç saat içinde General, Bakü Sovyeti tarafından hapsedildi. Bu olay şehir halkını heyecana getirdi. Halk mescitlere toplandı, izinsiz gösteriler yapıldı, konuşanlar ise halkı Sovyet'e karşı silahlı isyana çağırdı. Aslında General

¹⁵ *Bolşeviki V Borbe za Pobedu Sosialistiçeskoj Revolyutsiy V Azerbaydjane: Dokumenti i Materialı 1917-1918*, Bakü 1957, s. 316.

¹⁶ *Age*, s. 317.

¹⁷ Halil Bey Talışinski (1859-?), ünlü askeri komutan. Çar ordusunda hizmet etti, 1. Dünya savaşına katıldı. Üstün hizmetlerine göre generallik rütbesine kadar yükseldi. Aralık 1917'de Müslüman tümeni 1. topçu birliğinin komutanlığına getirildi. 24 Şubat 1918'de yanındaki birkaç subayla Bakü'ye gelince Bakü Sovyeti tarafından hapsedildi. Bu olay halk tarafından şiddetle protesto edilince serbest bırakıldı. Daha sonralar Bakü'de durumun gerginleşmesi sonucu şehri terk etti. Bkz: Ş. Nezirli, *Cumhuriyet Generalları*, Bakü, 1995.

Talışinski'nin serbest bırakılması bu kitlesel heyecanı dindirecekti. Artan gerginliği dikkate alan Bakü Sovyeti Başkanı Şaumyan, General ve maiyetinin "Evelina" adlı gemiyle Lenkeran'a gitmesi şartıyla serbest bıraktı. Lakin Sovyet, Lenkeran'a gitmek üzere gemide bulunan Müslüman Tümeni'nin isyan edeceği haberini alır almaz gemiyi kuşattı ve silahlara el koydu. Bu olay Bakü halkının itirazına neden oldu. Yeniden mescitlere toplanan halk silahların geri verilmesini talep etti. Ertesi gün Azerbaycanlı temsilciler silahların askerlere verilmesini Sovyet'ten talep ettiler. Bolşevik önderlerinden Çaparidze halkın isteğine olumlu yanıt vereceğini söyledi. Fakat bu sırada Bakü sokaklarında silahlar patladı.

30 Mart akşamına doğru Bakü sokaklarında barikatlar kurulmaya, siperler kazılmaya başlandı. Küçük çatışmalar başlamadan önce tarafsızlıklarını ilan etmiş Ermeni Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Şurası Bakü Sovyeti'nin yanında yer aldığını açıkladı (Memmedov 2005: 341). Ayrıca Bakü Menşevikleri ve Eserler de Sovyet'e destek vereceklerini bildirdiler (Hacıyev 1996: 14).

Bakü Sovyeti Müsavat Partisi'nin halk arasında büyük bir rağbet gördüğünü fark ettiği için yaşananlarda bu partinin rolü olduğunu tebliğ etmekten kaçınmadı. Hatta ayın 31'inde Müslümanlara bir ültimatom verilerek Sovyet'in Bakü'de tartışmasız bir iktidar olduğunu kabul etmeleri istendi. Aksi halde tüm yaşanacaklar için Müsavat Partisi'nin sorumlu olacağı vurgulandı. Şehirdeki çatışmaları durdurmaya çalışan Müsavat Partisi bu ültimatomu kabul ettiğini açıkladı; ama çatışmalar hızla yayıldı.

Bu sırada Hazar'da bulunan Çarlık döneminden kalma savaş gemileri Bakü'nün Müslümanlar yaşayan mahallerini, mescitlerini ve binalarını top ateşine tuttular. Müslümanlar bu çatışmaları engellemek için birtakım girişimlerde bulunsalar da bir sonuç çıkmadı. Şehrin Müslüman mahallerine saldıran Ermeni çeteler ve Sovyet'in kızıl birlikleri 3 gün içinde yaklaşık 10-12 bin müslüman Türk'ü katlettiler. Hatta Bakü'yle de yetinmeyerek Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Karabağ'da, Şamahı'da, Guba'da, Lenkeran'da da Müslüman halka karşı acımasızca davrandılar; kadın, erkek, çocuk, yaşlı demeden binlerce müslümanı katlettiler (*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, cilt 2, Bakü 2005: 174-177). Ermeni Komutan Lalayan Başkanlığındaki Taşnak birlikleri Şamahı Vilayetinde 72 Köyü yaktdılar, yıktılar. Nisan başlarında diğer bir Ermeni Komutan Hamazasp'ın önderliğindeki birlikler ise Guba Vilayetinde 122 Köyü haritadan sildiler (Memmedov 2005: 165).

Stepan Şaumyan 24 Mayıs 1918'de Rusya Halk Komiserleri Sovyeti'ne yazdığı mektupta, Sovyet'in elindeki 6 binlik silahlı birliğin yanı sıra 3-4 binlik Ermeni silahlı birliğinin de kendilerine yardımcı olduğunu, bu nedenle çatışmaların etnik çatışmaya dönüştüğünü yazmıştı (İsmayılov 1983, Halk Gazetesi).

Mehmet Emin Resulzade 1918 Mart olaylarını haklı olarak etnik bir çatışma olarak tanımlıyordu. Olayın birinci yıldönümünde *İstiklal Gazetesinde* kaleme aldığı makalesinde olayla ilgili şunları vurguluyordu: “Şaumyanların Bakü’de yaptıkları, Petrograd ve Moskova’da yapılanlardan çok uzaktı. Rusya’da sınıfsal bir çatışma, Bakü’de ise sınıfsal çatışma denilerek etnik çatışmalar icra edildi. Taşnaklar intikam aldılar. Mart’ın 18’i Bakü Müslümanlarının başı üzerinde patlayan toprak, özerklik ve bağımsızlık özlemiyle yaşayan Azerbaycan Türk düşüncesini mahvetmek içindi.” (Memmedov 2005: 165-166).

Bakü Vilayeti’ndeki Mart olayları, aynı zamanda Erzurum’da ve Türkiye’nin diğer Doğu illerinde Anadolu Türküne karşı yapılan Ermeni cinayetleri, Kafkasya Ötesi Seym’in Türkiye ile yapılan görüşmelerini daha da zorlaştırıyordu (Hesenli 1998: 62). Aynı zamanda Seym’in Müslüman temsilcileri Bakü olaylarının kınanmasını Seym’den talep ediyorlardı. Lakin hiçbir gücü ve kuvveti olmayan Seym Hükümeti bu talebe karşılık veremiyordu.

13 Nisan’da Seym Meclisi’nde Türkiye ile yapılan görüşmelerin durumu müzakere edildi. Müzakereler sonucunda görüşmelerin durdurulması ve Türkiye’ye karşı savaşa başlanması kararlaştırıldı. Bölgede olağanüstü hal ilan edildi. Ardından ülke savunması için Gürcü ve Ermenilerden ibaret “Yüksek Savunma Şurası” kuruldu. Azerbaycan’dan olan Seym temsilcileri Türklere karşı yapılan Savaşa onay vermedikleri gibi karışmaktan da uzak kaldılar.

Savaş çok uzun sürmedi, 15 Nisan’da İstanbul’da Batum’un ele geçirildiği resmen açıklandı. Ardından Türk tarafı 22 Nisan’da barış müzakerelerine başlanması gerektiğine dair Kafkasya Ötesi Hükümetine bir ultimatoma verdi. Bu arada aynı gün yapılan Seym Meclisi’nin toplantısında bağımsız, demokratik, federal Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti’nin ilan edilmesi kararlaştırıldı. Buna rağmen Seym içindeki tartışmalar bir türlü bitmedi ve Hükümet buhranı ortaya çıktı. Kafkasya Ötesi Hükümet yetkilileri Türk taleplerini kabul etmekle reddetmek arasında bocalıyor, ortak bir karara varamıyorlardı. Bu yüzden bir yandan bu tartışmalar sürerken bir yandan da Türk ordusu Gümrü’ye doğru harekete başlamıştı. Batum görüşmelerinin uzamasıyla Türk heyeti duruma ağırlığını koymaya başladı ve Kafkasya Ötesi Hükümet yetkililerinden bölgede barışın devamlı ve esaslı olması için “konfederasyon” şeklinde her üç milletin ayrı birer bağımsız Devlet haline gelmelerini talep etti (Atnur 2001: 17). O sırada Gegeçkori Başkanlığında kurulan ilk Hükümet istifa etti ve aynı gün içinde Çenkeli Başkanlığında yeni bir Hükümet kurulduğu açıklandı. Yeni Hükümet terkinde Azerbaycanlı temsilciler Adliye Bakanlığı, Eğitim Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı ve Ticaret ve Sanayi Bakanlığını elde ettiler.

Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti'nin ilanı Güney Kafkasya'nın iç ve dış siyasetinde pek etkili olamadı. Zira Güney Kafkasya'yı buhrandan kurtarmak için hükûmetin elinde herhangi bir program yoktu. Dahası gruplar arası uyumsuzluklar azalma yerine daha da artıyordu. Özellikle Mayıs sonlarına doğru Güney Kafkasya'da durum hayli sıkıntılıydı. Diğer yandan da Avrupa Devletleri de devam eden sorunların uzamasını kendi menfaatlerine çevirmeye çalışıyorlardı. Mayıs ayının ortalarından başlayarak Azerbaycanlı temsilciler Osmanlı Devleti ile Ermeni ve Gürcüler ise Almanya ile gizli görüşmeler yapmaya başlamışlardı. Gürcüler Berlin'e bir temsilci göndererek Almanya himayesini kabule razı olduklarını bildirdikleri için Almanya'nın Güney Kafkasya'ya ilgisi daha da artmıştı.

Mayıs sonlarında bağımsızlıklarını ilan etmek için defalarca gizli toplantılar yapan Gürcüler Almanya'nın açık desteğini almışlardı. Batum'da Gürcü temsilcileriyle Alman temsilcisi Fon Lossov arasında süren görüşmelerden Gürcistan'ın bağımsızlık ilan etmesi gerektiği sonucu çıkmıştı. Böylece Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi halinde Almanya'nın Gürcistan'a 12 bin asker göndermesi ve Türk müdahalesine karşı bağımsız Gürcistan'ı savunması vaadi verilmişti (Hesenli 1998: 90).

Bu arada Gürcü grubunun Seym'den ayrılarak kendi bağımsızlıklarını ilan edecekleri söylentilerini duyan Seym'in Azerbaycanlı temsilcileri sık sık toplantılar yaparak izleyecekleri yol haritasını belirlemeye çalışıyorlardı. 25 Mayıs'ta Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti Meclisinin son oturumu yapıldı. Oturum öncesi Azerbaycanlı temsilcilerle Güney Kafkasya'nın bazı Müslüman gruplarının temsilcilerinin bir arada yer aldığı büyük bir toplantı yapıldı. Toplantı sonucu ortaya çıkan genel kanaat Gürcistan'ın Seym'den ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi halinde Azerbaycan'ın da kendi bağımsızlığını açıklayacağı düşüncesiydi.

26 Mayıs'ta yapılan Seym'in son toplantısında Gürcüler Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti'nden ayrılarak kendi bağımsız devletlerini kurmak istediklerini bildirdiler. Cumhuriyetin dağılmasının nedeni olarak da Azerbaycan tarafını suçladılar. Uzun süren tartışmalardan sonra Gürcistan kendi bağımsızlığını ilan etti. Yeni kurulan Gürcü Hükûmeti'nin ilk icraatı Almanya ile daha önce varılmış anlaşma gereğince onun vasiliğini kabul etmek oldu.

Kafkasya Ötesi Seymi dağıldıktan bir gün sonra Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmek ve ilk Azerbaycan hükûmetini kurmak için Seym'in bütün Müslüman temsilcileri Tiflis'te bir araya geldiler. Uzun süren tartışmalardan sonra delegeler kendilerini Geçici Milli Şura ilan ettiler ve Şura Başkanlığına M. E. Resulzade'yi getirdiler. Ertesi gün bir zamanlar Kafkasya Valisinin ikametgâhı olan sarayda, Geçici Milli Şura'nın ilk toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Azerbaycan

Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edildi (Nesibzade 1990, Paşayev 2001, Memmedov 2005, Nesibzade 1990, Allahverdiyev vd 1990, Vekilov 1998).

Kaleme alınan 6 maddelik bağımsızlık beyannamesi Milli Şura'nın sekreteri Doktor Hasan Bey Ağayev tarafından okundu. Beyanname şu maddelerden ibaretti:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahip olduğu gibi Güney-Doğu Maverayı Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan, bağımsız bir hukuk devletidir.
2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yönetim şekli Halk Cumhuriyeti olarak takarrür ediyor.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti bütün milletler, özellikle de komşu millet ve devletlerle iyi ilişkiler tesisine azmeder.
4. Azerbaycan Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, meslek ve cins ayrımı gözetmeksizin sınırları içinde yaşayan bütün vatandaşlarına siyasi ve vatani haklar temin eder.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan bütün milletlerin serbestçe gelişimi için geniş bir meydan bırakır.
6. Millet Meclisi toplanıncaya kadar Azerbaycan yönetiminin başında Geçici Milli Şura ve Geçici Milli Şura'ya sorumlu Geçici Hükümet yer alıyor.

Toplantıya katılan tüm delegeler bu "Bağımsızlık Beyannamesi"ni ayakta dinlediler. Ardından Milli Şura ilk Azerbaycan hükümetini kurma görevini tarafsız delege Fethali Han Hoyski'ye havale etti. Bir saatlik aradan sonra Hoyski, Hükümet kabinesini Geçici Milli Şura'ya sundu. İlk kurulan hükümetin bir Koalisyon Hükümeti olduğu ortaya çıktı. Milli Şura'da temsil edilen tüm partilerin delegeleri¹⁸ hükümette de görev aldılar (Çırakzade 1992: 29).

Böylece 1917 yılında Rusya'da baş gösteren ihtilaller sonucu Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuş oldu. Üstelik İslam Dünyası'nda dünyevi temeller üzerine kurulan ilk Cumhuriyet olarak tarihe geçti. Fakat gerek ülke içi ve gerekse de yurtdışı faaliyetleri ile derin izler bırakan Cumhuriyetin sadece 23 aylık bir bağımsızlık dönemi oldu.

¹⁸ Geçici Milli Şura'da Müsavat Partisi'nin yanı sıra, Hümmet, İttihat ve bağımsızların delegeleri temsil olunuyordu.

SONUÇ

Rus İhtilalleri adeta Kafkasya'nın bağımsızlığına atılan tohum gibi oldu. Özellikle Güney Kafkasya'nın en mühim merkezi olan Bakü'de Bolşevik Hükûmetin kurulmasıyla, Tiflis şehri bu Hükûmete itimat göstermeyen bağımsızlık yanlısı aydınların mühim merkezine çevrildi. Böylece birlikte hareket etmeye karar veren Güney Kafkasyalı, Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni aydınları önce Kafkasya Ötesi Komiserliği, ardından Kafkasya Ötesi Seymi'ni kurarak bir konfederasyon şeklinde varlık göstermeye çalıştılar. Fakat bu birlikteliğin uzun sürmeyeceği kısa sürede anlaşıldı. Çünkü Mart sonlarında Bakü'de baş veren olayların Seym tarafından kınanmaması, aynı zamanda Gürcü ve Ermeni delegelerin Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca münasebet beslemeleri, Azerbaycanlı delegeleri büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. Sonuçta Seym'in daha fazla devam edemeyeceğini anlayan taraflar, bağımsızlıklarını ilan etmek için hazırlıklara başladılar.

Mayıs sonlarında Seym dağıldı ve her millet kendi bağımsızlığını ilan etti. Kuşkusuz dönemin Azerbaycan aydınları bağımsız Cumhuriyeti tesis ederek aslında büyük bir iş başardılar. Zira yaklaşık bir asrı aşkın süredir Çarlık Rusyasının baskısı altında yaşayan bir millet, İslam Dünyası'nda ilk Cumhuriyeti bin bir güçlkle tesis edebildi. Fakat Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'a göre çok zor durumdaydı. Zira bağımsızlık bildirgesinde ülkenin başkenti olarak gösterdiği Bakü, Bolşevik Hükûmetin elindeydi. Bu nedenle Azerbaycan Hükûmeti, bağımsızlığını ilk tanıyan Osmanlı Devleti ile anlaşma imzalayarak egemenliğini bütün ülke arazisine yayabildi.

Sadece 23 ay gibi kısa bir zaman içinde gerek ülke içindeki reformlarla ve gerekse de uluslararası camiaya kendisini de-facto tanıtmakla büyük işler gören Cumhuriyet, 27 Nisan 1920-de Kızıl Ordu'nun işgaline maruz kaldı.

KAYNAKÇA

- Aktivnie Bortsi za Sovetskuyu Vlast v Azerbaydjane* (1957), Bakü.
"Burjuazno Demokratıçeskaya Revolyutsiya" (1951), BSE, t. 6, Moskva.
"Difai", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (2004), cilt 1, Bakü.
"Gegeçkori", *Malaya Sovetskaya Ensklopediya* (1929), II, Moskova.
"Hümme", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (2004), cilt 1, Bakü.
İstoriya Azerbaydjana (1979), Bakü.
İstoriya Velikoy Oktyabrskoy Sosialiçeskoj Revolyutsiy (1967), Moskova.
"Lvov", *Boşlaya Sovetskaya Ensklopediya* (1954), t. 25, Moskva.
"Mart Soykırımı", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (2005), cilt 2, Bakü.

- "Martov", *Malaya Sovetskaya Ensiklopediya* (1929), t. 4, Moskova.
- "Müsavat", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (2005), c. 2, Bakü.
- "Soldatskaya Pravda", *Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya* (1957), cilt 40, Moskova.
- "Taşnaksütyun", *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi* (2004), cilt 1, Bakü.
- V. İ. Lenin Hakkında Hatıralar (1956), Bakü.
- AĞAOĞLU, Ahmet (1918), "Rusyadaki Müslümanlar", *Türk Yurdu*, cilt 14, sayı 155. s. 3120
- AĞAYEV, Yusif, Ahmedov Sebuhi (2009), *İstiklal Yürüşü 1918*, Bakü.
- AHMEDOV, Teymur (2010), *Neriman Nerimanov*, Bakü.
- ALLAHVERDİYEV, Settar (2005), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.
- ALLAHVERDİYEV, V, Mehdiyev, Ş (1990), *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü 1990.
- ANTONOV-OVSEYENKO, V. A. (1991), *V Semnadsatom Godu*, Kiyev.
- ATNUR, İbrahim Ethem (2001), *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara.
- BAGİROVA, S. (1997), *Politiçeskiye Partii i Organizasii Azerbaydjana v Naçale XX veka*, Bakü.
- BALAYEV, Aydın, *Azerbaydjanskoye nasonalnoye dvijeniye v 1917-1918 g.*, Bakü 1998
- BENNINGSEN, A., Quelquejay, C. Lemercier (1997), *Steppe Ezan Sesleri*, (Çev: Nezih Uzel), İstanbul.
- BERHİN, İ. B. (1979), *İstoriya SSSR (1917-1978)*, Moskova.
- CARR, E. H. (1990), *Russkaya Revolyutsiya ot Lenina do Stalina 1917-1929*, Moskova.
- CHAMBERLİN, William Henry (1987), *The Russian Revolution*, Princeton.
- ÇIRAKZADE, Vahid (1992), *İstiklal Yollarında*, Bakü.
- ELİYEV, İgrar (1993), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.
- GASIMLI, M., Hüseynova, E. , (2003), *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazirleri*, Bakü.
- GAPONENKO, Luka Stepanoviç (1970), *Raboçiy Klas Rossiy v 1917 Godu*, Moskova.
- GOLIKOV, Georgiy Nazaroviç (1977), *Velikiy Oktyabr: Naçalo Novoy Eri*, Moskova.
- GOLUB, A. (1985), *İstoriçeskiy opt treh Rossiyskih revolyutsiy*, Moskova.
- GORKY, MOLOTOV, VOROŞİLOV, KIROV, JDANOV, (2004), *1917 Sovyet Devrimi*, (Çev. Alaattin Bilgi), c. 1, İstanbul.
- GULİYEV, B. (1979), *İstoriya Azerbaydjana*, Bakü.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)*, Ankara.
- DUBİNİN, Aleksey Sergeyeviç (1978), *Pobeda Velikogo Oktyabrya: Naçalo Novoy Epoxi Vsemirnoy İstoriy*, Moskova.
- HACIYEV, Hacı (1996), *İstiglalm Ezablı Yolu*, Bakü.
- HESENLİ, Cemil (1998), *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, Ankara.
- HOSKING, Jeffrey (2000), *İstoriya Sovetskogo Soyuzu*, Smolensk.

- İBRAHİMOV, Zülfeli (1955), *Revoljutsiya 1905-1907 godu v Azerbaydjane*, Bakü.
- İSMAIL, Mahmud (2008), *Azerbaycan tarihi*, cilt 5, Bakü.
- İSMAYILOV, İsrail (1993), "Bakı Kommunasının Süqutu", *Halk Gezeti*.
- İSMAILZADE, İ. İ. (1991), *Vorontsov-Daşkov. İstoriçeskiye silueti*, Moskova.
- KARASANDIK, Özlem (2004-2005), "Ayrılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devletinin İlk Önlemleri ve Eleştiriler", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 16-17.
- KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917-ye Kadar*, Ankara.
- LAWRENCE, John (1969), *A History of Russia*, New York.
- LENİN, V. İ. (1964), *Seçilmiş Eserleri*, cilt 2, Bakü.
- LENİN, V. İ. (1975), *Tercümeyi Halı*, Bakü 1975.
- MEHMETZADE, Mirza Bala (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara.
- MEMMEDOV, Heqani (1996), *Azerbaycan Milli Hareketi*, Bakü.
- MEMMEDOV, İsmayıl (2005), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü.
- MİLMAN, A. Ş. (1966), *Politiçeskiy stroy Azerbaydjana v XIX- naçale XX vekov*, Bakü.
- MOOREHEAD, Alan (1958), *The Russian Revolution*, London.
- MUSTAFAZADE, Tofiq (1997), *Umumi Tarih*, c. 3, Bakü.
- NASİROV, Teyub (1993), *Borba za vlast v Azerbaydjane (1917-1920)*, Bakü.
- NESSİZADE, Nesib (1990), *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü.
- NEVVAB, Mir Muhsin (1993), *1905-1906 Yıllarında Bakü'de Ermeni Müslüman Kavgası*, Bakü.
- NEZİRLİ, Ş. (1995), *Cumhuriyet Generalları*, Bakü.
- ORDUBADİ, Mehmet Sait (1991), *Kanlı Seneler*, Bakü.
- ORUCLU, M. R. (2005), *Mehmet Emin Resulzade ve İçtimai Siyasi İdealar*, Bakü.
- PAŞAYEV, Atahan (2001), *Açılmamış Sayfaların İzi İle*, Bakü.
- POLYAKOV, A. İ. (1977), *Velikaya Oktyabrskaya*, Moskova.
- REFİLİ, M. (1932), *Maksim Gorki*, Bakü.
- REHİMOV, E. C. (1952), *1920-ci ilde Azerbaycan'da Mülkedar Torpaq Sahibliyinin Leğvi*, Bakü.
- RİASANOVSKY, Nicolas V. (1993), *A History of Russia*, New York.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2000), "26 Bakü Halk Komiserleri ve Stepan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları İstitutu Dergisi*, sayı 14, Erzurum.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2006), *Azeri- Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara.
- SEMANOV, Sergey Nikolayeviç (1965), *Krovavoye voskresenye*, Leningrad.
- SÖNMEZ, Banu İşlet. Ersanlı, Buşra (Ağustos 2000), "Azerbaycan'da 20. Yüzyılın başında ve 90'lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler, Azerbaycan Milli Hareketi ve Müsavat Partisi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 6, İstanbul.
- SWIĘTOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *İslami Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, İstanbul.

- SÜLEYMANOV, Mehman (1999), *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakü.
- TROÇKİ, Lev (1988), *Rus Devriminin Tarihi*, c. 2, İstanbul.
- VEKİLOV, R. (1998) *Azerbaycan Respublikasının Yaranma Tarihi*, Bakü.
- VERDİYEVA, H.-HUSEYNZADE, R., (2003), *Rodoslovnaya armyan i ih migrasiya na Kavkaz s Balkan*, Bakü.
- VOLKOGONOV D. A. (1994), *Lenin. Poliçeskiy portret*, Moskva.
- YAGUBLU, Nesiman (1991), *Mehmet Emin Resulzade*, Bakü.
- YAGUBLU, Nesiman (1997), *Müsavat Partiyasının Yaranma Tarihi*, Bakü.
- WATSON, Hugh Seton (1962), *The Decline of Imperial Russia 1855-1914*, New York.